

De afdanking van waardgelders te Utrecht in 1618

Het Legermuseum verwierf eind 2002 van particuliere zijde het schilderij De afdanking van de waardgelders door prins Maurits op de Neude te Utrecht in 1618. Het in langdurig bruikleen gegeven doek is vervaardigd door Joost Cornelisz Droochsloot en dateert uit 1629. De afdanking is van cruciale betekenis geweest voor het militaire gezag van Maurits en liet diepe sporen na in de politiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de gebeurtenis in veelvoud tussen 1618 en 1629 is vervaardigd en wel door twee verschillende ateliers, te weten die van Utrechtenaar Droochsloot en die van zijn Amsterdamse collega Pauwels van Hillegaert. Nog een reden tot verwerving is de betrekkelijk goed zichtbare, in gelid staande vendels piekeniers en musketiers met hun officieren.

Inleiding

Om de belangrijkheid en de betekenis van de geschilderde voorstelling van de afdanking van de waardgelders te Utrecht te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk de toentertijd spelende politieke, godsdienstige en militaire machtsstrijd in de Republiek der Nederlanden ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) uiteen te zetten. In die ingewikkelde strijd waren opperbevelhebber van het Staatse leger, prins Maurits, en landsadvocaat Oldenbarnevelt elkaars tegenspeler met als twistpunt onder wiens verantwoordelijkheid de waardgelders 'nieuwe stijl' vielen: (zoals vanouds) onder die van de Staten-Generaal, of onder die van de Staten van Holland en de stadsmagistraten. Het conflict werd uiteindelijk met militair machtsvertoon in 1618 beslecht.

Een korte verhandeling over de aanleiding en verloop van de gebeurtenis in Utrecht gaat aan de eigenlijke iconografische beschrijving en identificatie van voorgestelde figuren op het schilderij vooraf. Daarbij worden de uitbeeldingen uit het atelier van Droochsloot onderling vergeleken en met die uit het atelier van Pauwels van Hillegaert vergeleken. In een apart kader wordt uitgelegd wat waardgelders waren en welke rol zij door Oldenbarnevelt in 1618 kregen toegekend. In drie bijlagen zijn de tot nu toe bekende versies uit beide ateliers chronologisch op een rij gezet.

Waardgelders

Waardgelders - afgeleid van het Duitse 'Wartgelder', wachtgelder - waren soldaten die tegen vergoeding de 'waard' of wacht hielden. Het waren huursoldaten die in tijdelijke dienst van de Republiek stonden en door stadsbesturen konden worden ingehuurd mits hen daartoe speciale toestemming was verleend door de Staten-Generaal.

Hun inzet was wenselijk om de orde te bewaren of te herstellen, dan wel een stad te verdedigen, in het geval de plaatselijke schutterijen of eventuele Staatse garnizoenen daartoe niet bereid of bij machte waren. Waardgelders konden ook ten behoeve van de territoriale verdediging worden ingezet, maar dan wel buiten de stad waar ze aangenomen waren. Ze vervingen in dat geval de geregelde troepen. Zo werden gedurende de belegering van Geertruidenberg door prins Maurits in 1593 de te hulp geschoten garnizoenen uit diverse plaatsen in Holland en Overijssel, en zelfs uit Bergen op Zoom vervangen door waardgelders uit Holland. Prins Maurits en zijn neef Willem Lodewijk zagen deze reservisten als versterking van het door hen gevormde Staatse leger.

Het inhuren van waardgelders was in de zestiende en zeventiende eeuw geenszins ongebruikelijk. De steden bezaten binnen het staatsbestel van de Republiek een betrekkelijk hoge mate van zelfstandigheid op bestuurlijk gebied. Dat bracht met zich mee dat zij in de eerste plaats zelf zorg moesten dragen voor de bewaking van hun stad en de handhaving van de openbare orde. De schutterij, waarvan de rekruten uit de plaatselijke burgerij zelf werden verworven, voerde die taak uit.

De geregeld terugkerende dag- en nachtdiensten vormden een zware belasting voor de schutters die in het dagelijks leven immers gewoon een beroep uitoefenden. Velen probeerden zich dan ook aan deze verplichting te onttrekken. Ernstiger was dat hun gedrag - vechten, drinken en gokken tijdens de wachtdiensten - veel te wensen overliet. Onder meer om die redenen werden wel waardgelders aangetrokken. Dat bracht echter financiële kosten met zich mee en bovendien had de ervaring geleerd dat waardgelders weinig meer gedisciplineerd opraden dan schutters. Vaak kwamen zij van buiten de stad en bleken om die reden veel minder betrokken bij het wel en wee van de burgers. De ingehuurde nachtwakers in Amsterdam genoten bijvoorbeeld een bijzonder slechte reputatie: ze zouden meer in kroegen en bordelen te vinden zijn dan in hun wachtlokalen. Daarenboven had hun komst tot spanningen met de plaatselijke schutters geleid. Het was een dilemma, maar in het algemeen zagen stedelingen zich toch liever beschermd door stadgenoten.[1]

Hoe waardgelders precies gerekruteerd werden en wie zich daarvoor aanmeldden, is niet helemaal duidelijk. Volgens de militair historicus Zwitser waren het vrijwilligers die voornamelijk in steden werden aangeworven. Aan die vrijwilligheid kleefden nadelen. Een bestaansinkomen leverde het niet op. Als soldij ontvingen zij slechts 7 stuivers per dag, een bedrag dat zelfs nog twee stuivers meer was dan dat van beroepssoldaten. Vermoedelijk bestonden waardgelders uit werklozen, mannen uit de laagste sociale klasse en oudsoldaten. Werden zij uit de eigen plaatselijke bevolking gerekruteerd dan kon, net als bij de schutters, hun optreden tegen stadgenoten op bezwaren stuiten. Naast buitenstedse werden ook buitenlandse waardgelders, zoals Franse, Schotse en Engelse manschappen, aangetrokken. Maar ook waardgelders zagen de stadsbewoners liever gaan dan komen en ze ontvingen hen vaak met hoon. Niet zelden gaf juist hun aanwezigheid aanleiding tot onlusten. Om deze reden hadden de Staten van Holland hun twijfel over hun inzet.[2]

De vroegste informatie over waardgelders dateert uit 1589 toen de Staten de voornaamste Hollandse steden tot aantrekking machtigden. Uit archiefstukken blijkt dat, naargelang de omvang van de stadsbevolking, een compagnie bestond uit 80, 100, 125, 150 of 200 manschappen met minstens 1 kapitein, 1 luitenant, 1 vaandrig, 2 sergeanten, 4 korporaals, 2 tamboers en 3 rondassiers. Het aantal musketiers, piekeniers en hellebaardiers hing af van de grootte van de compagnie. Een compagnie van 100 man telde 9 musketiers, 21 piekeniers en 21 hellebaardiers.[3]

Toen bij het sluiten van het Twaalfjarig Bestand de wapens werden neergelegd, bestond er voorlopig geen reden meer voor het inhuren van waardgelders. Maar toen tijdens het Bestand binnenlands religieus-politiek geschil voor ernstige maatschappelijke onrust zorgde, kwamen zij weer ter sprake. Hun inzet was nodig omdat ook binnen de schutterijen van ernstige verdeeldheid sprake was. Het was landsadvocaat Oldenbarnevelt die tegen de opvatting van Maurits stadsregenten adviseerde de hulp van waardgelders in te roepen die geen eed van trouw meer aflegden aan de Staten-Generaal, maar aan de Staten van Holland en de stedelijke magistraten. Deze waardgelders 'nieuwe stijl' zouden een leger binnen het Staatse leger vormen met alle gevolgen van dien. Het is deze roerige tijd waaraan waardgelders hun naamsbekendheid ontlenden.

De afdanking van de waardgelders in Utrecht

Door het wegvallen van de buitenlandse vijand met het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 ontstond ruimte om de al jaren sluimerende binnenlandse politieke en godsdienstige twisten uit te vechten. Het alles ontwrichtende meningsverschil was de vraag of er wel of geen politieke controle over de kerk uitgeoefend mocht worden. Dit geschilpunt, bekend staand als de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten, zorgde voor grote onrust in diverse Hollandse steden en ook in Utrecht. Zelfs een burgeroorlog werd niet uitgesloten geacht. Daarbij speelde ook nog dat patriciërs de oude bestuurlijke posities probeerden te heroveren nu de Spaanse overheerser Filips II niets meer over de Noordelijke Nederlanden te zeggen had. In de zwaar politiek getinte godsdienststrijd stonden de remonstrantsgezinde landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en veldheer Maurits die sympathiseerde met de contraremonstranten, in hun opvattingen lijnrecht tegenover elkaar. Het conflict escaleerde toen Oldenbarnevelt in december 1616 bij de Staten van Holland een machtigingsvoorstel indiende waarin hij geestverwante stadsregenten de mogelijkheid bood militairen in dienst te nemen ter handhaving van de orde. Deze legden niet zoals voorheen de eed van trouw af aan de Staten-Generaal, maar aan de Staten van Holland. De Staten zouden daartoe een troepenmacht van maar liefst 4.000 waardgelders (reservisten) moeten oprichten. Op 5 augustus 1617 namen de Staten van Holland bij de zogeheten Scherpe Resolutie het voorstel aan. Steden kregen het recht een nader te bepalen troepensterkte waardgelders in te huren om contraremonstrantse ordeverstoringen neer te slaan. Niet onbelangrijk was dat in de Resolutie ook de nadrukkelijke afwijzing van een nationale synode ter regeling van het godsdienstig conflict lag besloten. De remonstrantse stadsbesturen van diverse Hollandse steden maakten onmiddellijk van het recht gebruik. En ook het Utrechtse remonstrantse stadsbestuur, dat in een ernstig conflict met opstandige contraremonstrantse burgers verwickeld was - nog eens extra gevoed door het voornemen om er een (verboden) synode over de geloofskwestie te houden - nam 600 waardgelders in dienst die onder meer in het gewest Utrecht geworven waren.[4] Deze bestonden uit drie compagnieën: een Franse, een Engelse en een Hollandse onder leiding van hopman (kapitein) Gysbrecht van Hertevelt (of Hartevelt).[5]

Maar het conflict lag dieper. Voornoemde Resolutie had de bedoeling een nieuw leger te vormen waarvan de waardgelders de kern zouden vormen en die gehoorzaamheid verplicht waren aan de Staten van Holland c.q. de magistraten der steden waar zij in garnizoenen lagen, en niet, zoals voorheen, aan de Staten-Generaal. Het bevel over dit leger zou bij de remonstrantsgezinde Frederik Hendrik, de jongere broer van Maurits, komen te liggen. Dit besluit van de Staten van Holland was weliswaar niet onwettig, maar wel gevaarlijk omdat dit nieuwe leger een machtsstrijd met het Staatse leger in de hand kon werken. Opperbevelhebber Maurits onderkende dit gevaar, zag zijn militaire positie aangetast en zijn politieke ambities gedwarsboemd worden.

Hij startte een politiek offensief bij de Staten-Generaal dat ertoe leidde dat dit gezagsorgaan hem dictatoriale macht verleende, hem in staat stellende om regenten die op de hand van Oldenbarnevelt waren af te zetten en te vervangen door contraremonstranten. De handelswijze van het Utrechtse stadsbestuur bood hem de gelegenheid daar uitvoering aan te geven. Op 23 juli 1618 kreeg hij van de Staten-Generaal de machtiging om in Utrecht in te grijpen. Daar op 25 juli met een delegatie aangekomen, liet hij uit Arnhem, Amersfoort en Vianen afkomstige vendels een legerkamp voor de stad opslaan waarmee hij de besprekingen onder druk zette. Maurits werd bijgestaan door zes Gedeputeerden van de Staten-Generaal, terwijl de Staten van Utrecht en het Utrechtse stadsbestuur gesteund werden door onder meer de pensionarissen Hugo de Groot en Nicolaas Hogerbeets namens de Staten van Holland. Deze laatsten stelden alles in het werk om de besprekingen tegen te houden door de kolonels en kapiteins, waaronder die van de waardgelders, eerst met beloften en daarna met dreigementen onder druk te zetten zich tegen Maurits en de Staten-Generaal 'met force van wapenen ende soldaten' te keren. Dit vernemende trok Maurits zijn plan. In de vroege ochtend van 31 juli - hij wenste zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan de operatie te geven - trok hij met stille trom Utrecht binnen. In het Verbael ende Rapport (etc.) en het pamflet Cort Verhael (etc.), beide uit 1618, staat opgetekend hoe de operatie verliep. Maurits werd bij zijn militaire operatie gesteund door de luitenant-gouverneur van Utrecht, graaf Ernst Casimir van Nassau (de latere stadhouder van Friesland) die hij de avond ervoor met enkele getrouwen poolshoogte had laten nemen bij de diverse wachtlokalen van de waardgelders. Tot driemaal toe was hij zelfs op de Neude, waar het hoofdlokaal stond, verschenen, maar liet de waardgelders met rust.[6] Om vier uur 's nachts werd er heimelijk verzameld bij de Statenkamer op het Danskerkhof waar de prins logeerde. Als de klokke vier sloech, wierde de tromme geroert, en trok Maurits in gezelschap van de Gedeputeerden der Staten-Generaal, vele officieren, enige ruiters en voetvolk onder aanvoering van ritmeester Witziart naar het stadhuis waar de daar aanwezige waardgelders werd gelast de wapens neer te leggen. Hetzelfde bevel werd ook gegeven aan de dienstdoende wachtgelders bij de stadspoorten en elders in de stad. De ruitery patrouilleerde daarop door de stad om eventueel verzet en onrust onder de bevolking in de kiem te smoren. Tenslotte trok Maurits met zijn gevolg naar het Neude dat met een Gordon soldaten was afgezet en beval de Waardtgelders vande Capitein Harteelt staande voor de Corps de Garde (het wachtlokaal] de wapenen inde Corps de Garde te brengen, ende aldaar afteleggen, ende dat een ieder vande Waartgelders naar sijn logement solden gaan, welckes oock al terstont al gewillichlyck geeffectueert wierdt. Vervolgens stelden zich de twee compagnieën van graaf Ernst Casimir en die van de Heer van Clotinge op het Neude op.

Dat de operatie vrijwel probleemloos verliep was te danken aan de toezegging dat de waardgelders hun soldij uitbetaald zouden krijgen. Zonder die toezegging was de kans op verzet en bloedvergieten groot geweest.

In de loop van de dag bezochten, in opdracht van de Staten-Generaal, afgevaardigden van de stadsbesturen van Amsterdam, Edam, Enkhuizen, Purmerend, Dordrecht en Schiedam en leden van de Staten van Holland en West-Friesland de prins om hem openlijk steun te betuigen. Een week later werd demonstratief een contraremonstrantse preek gehouden die duizenden sympathisanten, waaronder vele Amsterdammers, naar Utrecht lokte. Inmiddels was het stadsbestuur afgezet en vervangen door contraremonstrantse regenten op wiens trouw en aanhankelijkheid Maurits kon rekenen.[7]

Het doortastende optreden van Maurits maakte zo'n diepe indruk op de Hollandse remonstrantse stadsmagistraten dat zij eveneens hun waardgelders afdankten. Vervolgens deed Maurits ook daar de remonstrantse stadsbesturen vervangen door contraremonstrantse regenten.

Volgens hedendaagse historici kwam het optreden van Maurits feitelijk neer op een staatsgreep waardoor hij zowel het militaire als politieke gezag naar zich toe kon trekken. Het door de Staten-Generaal gesanctioneerde optreden van Maurits in Utrecht was immers onwettig omdat het op een meerderheid in plaats van op unanimitie van stemmen berustte. De, later dat jaar, gegeven glorieuze ontvangst door het hem welgezinde Amsterdamse stadsbestuur, zou zo uitgelegd kunnen worden dat daar anders over werd gedacht en men Maurits als de centrale politieke leider beschouwde.[8]

Een feit is dat de afdanking van de waardgelders in Utrecht grote politieke impact had. De Republiek balanceerde die dagen op de rand van een revolutie. Oldenbarnevelt en Maurits voerden een strijd om de macht en het gezag over de nog jonge Republiek. Maurits mocht zich overwinnaar noemen en werd de centrale politieke figuur. Hij kreeg buitengewone volmachten en liet Oldenbarnevelt, De Groot en Hogerbeets arresteren. Van deze politieke gevangenen werd de al dan niet terecht van landverraad beschuldigde Oldenbarnevelt een jaar later onthoofd, en vluchtte de tot levenslang veroordeelde Hugo de Groot vanuit zijn verbanningsoord slot Loevestein naar het buitenland.

De voorstelling

Het optreden van Maurits had zo'n enorme indruk gemaakt dat er in de periode 1618 tot 1929 meer dan vijftien geschilderde voorstellingen van werden vervaardigd die in hoofdzaak afkomstig waren uit de ateliers van de Utrechtse schilder Joost Cornelisz Droochsloot (1586-1666) en die van zijn Amsterdamse collega Pauwels van Hillegaert (1595/1596-1640). Daarnaast zijn er nog enkele anonieme werken bekend.

Uit het atelier van Droochsloot zijn tot nu toe twaalf versies bekend; uit die van Van Hillegaert zes (zie Bijlage I). De vroegste versie is vervaardigd in 1618 en de laatste in 1629, beide van de hand van Droochsloot. Volgens kunsthistoricus De Meyere was het Droochsloot die als eerste de afdanking schilderde.[9] Deze, uit 1618 daterende en gesigeneerde versie bevindt zich in de collectie van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel (zie verder). Vermoedelijk is Droochsloot bij de afdanking aanwezig geweest - hij woonde en werkte immers in Utrecht - en kon de situatie 'naar het leven' tekenen en in zijn atelier uitwerken. Bovendien kon hij beschikken over exacte beschrijvingen van de gebeurtenis.

Zijn inscenering geeft het moment weer van het letterlijk neerleggen van de wapens in aanwezigheid van Maurits, Frederik Hendrik, Ernst Casimir en Gedeputeerden van de Staten-Generaal. Het schilderij is te verdelen in twee helften waarvan de bovenste bestaat uit een luchtpartij en de onderste uitzicht biedt op het topografisch natuurgetrouw weergegeven Utrechtse Neude, gezien vanuit het zuiden. Het marktplein is omsloten met voornamelijk stenen en houten trapgevelhuizen. Herkenbaar zijn het vrijstaande houten wachthuis van de waardgelders en het daarachter gelegen Ceciliaklooster (links van het midden) en de op de achtergrond gelegen ingangen van de Loeff Berchmakerstraat, de Predikherenstraat, de Voorstraat, de Potterstraat en de Lange Janstraat; geheel vooraan rechts begint de Kintgenshaven. Het feit dat de afdanking vroeg in de ochtend plaatsvond, is aan het kleurgebruik van de luchtpartij en de lichtinval vanuit het oosten te zien (afb. 1).

Te zien is hoe een groep pikkeniers, musketiers, een vaandeldrager en een sergeant het wachthuis binnengaan, en hoe daarachter, bij twee neergelegde trommen, een soldaat zijn kuras uittrekt en een ander twee hellebaarden op de grond legt. Links van het wachtlokaal lijken twee waardgelders te vluchten. Ertegenover staan twee vendels opgesteld, bestaande uit vier rotten van 10 pikkeniers met daarachter 4 rijen van 10 musketiers (afb. 3). De twee vaandeldragers in

het voorste gelid voeren respectievelijk een rood en blauw vaandel die mogelijk de Engelse en Franse troep huursoldaten weergeven die op hun beurt wachten de wapens in het wachtlokaal af te geven. Aan het hoofd staat een Engelse kapitein, herkenbaar aan zijn rode mantel, gepluimde hoed en zijn waardigheidsteken, de partizaan, die hij in zijn rechterhand houdt. Naast hem, op enige afstand, staan vier tamboers opgesteld, twee aan iedere zijde. Aan de linkerzijde van de opgestelde manschappen komen twee sergeanten, uitgerust met een hellebaard, aangelopen. Tussen de vendels en het wachtlokaal bevindt zich een op een springende schimmel zittende Franse kapitein met wapperende blauwe mantel.

Op de voorgrond staat een rij te paard zittende, meest op de rug geziene officieren uit het leger van Maurits, herkenbaar aan de rode sjerp en gepluimde hoeden die zij dragen, aangevuld met een tamboer, een musketier en enkele burgers (rechts) (afb. 5 en 6). Vermoedelijk bevinden zich daar met name te noemen personen, zoals Witziaert en Ernst Casimir van Nassau onder. Het is aannemelijk dat personen die de toeschouwer aankijken bekendheden kunnen zijn en derhalve geïdentificeerd zouden kunnen worden. In dit geval zou dan in de ruiter rechts van het midden Ernst Lodewijk van Nassau gezien kunnen worden. Op de andere versies, waaronder die uit 1618 en 1629, kijken meer personen de toeschouwer aan en is ook het kleine lopende gezelschap (zie onder) uitgebreid met een edelman. Verwonderlijk is dat niet. De opdracht tot de vervaardiging van de voorstelling kwam van verschillende personen die ieder ongetwijfeld wijzigingen aan de compositie lieten aanbrengen, die, zeker wat de versies van Van Hillegaert betreffen, met name de pose en uitdossing van de edellieden en officieren betroffen. Bij laatstgenoemde is eerder sprake van ruiterportretten met zelfs geharnaste ruiters en zijn Maurits en zijn gevolg meer prominenter aanwezig alsook gekleed in weelderige kostuums. Dit laatste is goed te zien op het exemplaar die zich in het Centraal Museum te Utrecht bevindt. Hierop zijn rechts, op de voorgrond, onder meer een musketier en piekenier te zien die een voortreffelijke indruk geven van de toentertijd gebruikte uitrusting (afb. 10).

Terugkerend naar het schilderij in het Legermuseum wordt links van het midden de rij doorbroken door een klein gezelschap aangevoerd door de goed herkenbare prins Maurits (links) en zijn broer Frederik Hendrik (rechts), onder begeleiding van hun met hellebaarden uitgeruste en in donkergeklede mantels gestoken lijfwacht (afb. 4 (detail)). Maurits is herkenbaar aan zijn sobere kleding en vierkante sik en Frederik Hendrik aan zijn modieuze sierlijke kostuum. Hun portrettering wijkt nauwelijks af van de gangbare portretten die van hen vervaardigd zijn. Van Maurits is bekend dat hij zich sober kleepte, anders dan zijn broer die modieus door het leven ging. De drie achter hen lopende in het zwart geklede personen stellen mogelijk Gedeputeerden van de Staten-Generaal voor.^[10] De positie van dit gezelschap is wisselend. Soms is het meer in het midden van de voorgrond geplaatst zoals op het exemplaar dat zich in Kopenhagen bevindt (afb. 12) (versie 1625), dan weer net op de achtergrond, terwijl ook de samenstelling niet altijd eender is doordat er figuren aan zijn toegevoegd. Pauwels van Hillegaert koos steeds voor een duidelijke positie in het midden en het meer op de voorgrond plaatsen. Anders dan bij Droochsloot ontbreekt bij hem de aanwezigheid van een zich in de directe nabijheid van het gezelschap ophoudend page (afb. 10). In Droochsloot's versie uit 1629 neemt hij zijn hoed af. Diens aanwezigheid is bij een vorstelijke lieden niet ongebruikelijk. Het is overigens opmerkelijk dat het voorname gezelschap, anders dan door Van Hillegaert, zo bescheiden door Droochsloot is weergegeven en eigenlijk opvalt doordat een te paard zittende officier hen hoffelijk begroet door op elegante wijze zijn hoed af te nemen (afb. 4).

De geringe aanwezigheid van gewone burgers - zelfs achter de vensters van de woonhuizen is niemand te zien - kan worden verklaard door het vroege tijdstip, de heimelijke operatie en het afzetten van de Neude met een Gordon soldaten (welk laatste op enkele andere versies van

Droochsloot op de achtergrond te zien is). Volgens het 'Verbael ende Rapport' was er na de afdanking sprake van een zeer grote toeloop. Normaal gesproken zouden er al menselijke activiteiten te zien moeten zijn geweest, want juist in die week werd de jaarlijkse kermis gehouden. Mogelijk dat de nodige voorbereidingen daartoe, zoals het neerzetten van kraampjes, na afloop van Maurits' optreden plaats hebben gevonden.

Deze voorstelling uit 1629 wijkt slechts in detail af van de eerdere versies. Op de oudste daarvan, uit 1618, is het groepje rond Maurits in het midden van de voorgrond gesitueerd en zijn de links en rechts op de voorgrond staande officieren en toeschouwers enigszins afwijkend van samenstelling en houding. Twee van de vier tamboers die zich voor de opgestelde vendels bevinden, staan nu meer op de voorgrond terwijl een van de twee komt aanlopen met de trom op zijn rug. Evenals de aanrennende sergeant op de versie uit 1629 maakt laatstgenoemde tamboer het tafereel levendiger (afb. 11).

Ook in de poses van de personen zijn verschillen aan te wijzen. Soms zijn enkele personages toegevoegd of juist weggelaten, maar voor de opzet van de compositie maakt dit alles niet uit en blijft de rust die de voorstelling uitstraalt gehandhaafd. De versies zijn derhalve geen exacte kopieën van de eerste versie. Denkelijk hadden de medewerkers van Droochsloot een zekere vrijheid in het bijwerk, ofwel de opdrachtgever had bepaalde wensen geuit.

Dat kan in mindere mate worden gezegd van de voorstellingen van de hand van Pauwels van Hillegaert die het Neude, gezien vanuit de hetzelfde oogpunt, aanzienlijk meer bevolkte met manschappen en officieren. Opmerkelijk is dat op zijn werken de waardgelders hun wapens op een hoop leggen voor het wachtlokaal, terwijl Droochsloot dat juist in het lokaal laat plaatsvinden. Van Hillegaerts fijnere en kleurrijke stijl van schilderen, de levendige weergave van de diverse groepjes officieren, hoogwaardigheidsbekleders en toeschouwers, alsook de pracht en praal die hij in de kleding van zekere lieden goed naar voren laat komen, maken zijn voorstellingen voor de liefhebber wellicht aantrekkelijker (afb. 10).

Nawoord

De afdanking van de waardgelders in 1618 te Utrecht heeft zeer tot de verbeelding gesproken. Maar liefst twintig maal is de gebeurtenis door de ateliers van Joost Cornelisz Droochsloot en Pauwels van Hillegaert geschilderd in vrijwel steeds dezelfde compositie en plaats van handeling: de begroeting van prins Maurits en zijn kleine gevolg door hoge legerofficieren te paard op het Neude, terwijl op de achtergrond het afleggen van de wapens door de drie compagnieën waardgelders plaats vindt. De opdrachten kwamen vermoedelijk van edellieden, het stadsbestuur van Utrecht, legerofficieren en welgestelde lieden die direct bij de afdanking betrokken waren geweest. Daar zich ook in Engeland, in de collectie van het Zweedse hof en Denemarken versies bevinden, doet vermoeden dat er ook vanuit het buitenland opdrachten zijn gegeven.

De herkomstgeschiedenis van het door het Legermuseum verworven exemplaar gaat volgens de bij het schilderij ontvangen notities terug tot in de achttiende eeuw. Het was toen eigendom van de in 's-Hertogenbosch woonachtige medicus J. Roosenburg. Door vererving kwam het in de negentiende eeuw in bezit van F.H. Fentener van Vlissingen te Vught. In 1952 schonk deze familie het schilderij aan W.P.C. Knuttel wiens nazaten het in 2002 in bruikleen aan het museum gaven.

Van de herkomst van de andere versies zijn slechts de summier gegevens bekend van het Brusselse exemplaar dat het Museum van Schone Kunsten aldaar aankocht in 1872 en die van het Centraal Museum te Utrecht dat in de jaren dertig van de achttiende eeuw door ene mr. J. van

Doelen werd geschonken. Naar de geschilderde versies van Droochsloot zijn twee gravures vervaardigd. Uit 1793 dateert de gravure naar een tekening van J. Bulthuis die door D. Vrijdag op de koperen plaat werd gezet (afb. 13). Interessant is de megedrukte vermelding onder de gravure dat Bulthuis de voorstelling tekende naar het originele schilderij dat zich toen bevond in het 'Huis van Linschooten', waarmee ongetwijfeld het bij Utrecht gelegen Kasteel Zinschoten wordt bedoeld. Een van de leden van deze welgestelde familie maakte deel uit van het Staatse leger. Het is derhalve niet ondenkbaar dat deze familie tot de opdrachtgevers heeft behoord. Uit vergelijking met de schilderijen is overigens moeilijk vast te stellen op welke versie Bulthuis zich heeft gebaseerd. Dat het om een nog niet getraceerde versie gaat, lijkt niet waarschijnlijk. Eerder mag worden verondersteld dat hij zich een zekere vrijheid heeft toegeëigend in het weergegeven van met name de compositie en personages op de voorgrond.

De tweede gravure is van J.F.C. Reckleben, die hij vervaardigde ten behoeve van J.P. Arends *Algemeene geschiedenis des vaderlandsch* (Tweede Stuk, p. 654), 1857. Reckleben tekende de voorstelling naar voorbeeld van de 1629 daterende versie die zich in het Centraal Museum te Utrecht bevindt.

Opmerkelijk is dat de opdrachten aanhielden tot 1629, elf jaar na dato. Het was het jaar waarin Frederik Hendrik - de opvolger van zijn in 1625 overleden broer Maurits - door zijn befaamde verovering van 's-Hertogenbosch de bijnaam 'Stedendwinger' kreeg en daarmee alle aandacht naar zich toe trok. De overwinning was van grote militaire betekenis. Het was een keerpunt in de hervatte strijd tegen de Spaanse bezetting die na afloop van het Bestand in 1621 tot dan toe slecht verlopen was. Wellicht was dit wapenfeit (mede) reden dat de gebeurtenissen van 1618 bij het publiek naar het tweede plan verdrongen werden en verdere schilderopdrachten ten aanzien daarvan uitbleven.

Ook de literatuur schonk aandacht aan de gebeurtenis. Nog in hetzelfde jaar, 1618, werden twee gedenkliederen gecomponeerd die in het Geuzenliedboek staan opgenomen.[11]

Literatuur

- Arend, J.P. (voortgezet door O. van Rees), *Algemeene geschiedenis des vaderlands, van de vroegste tijden tot op heden, derde deel, van het jaar 1581 tot 1795 na Christus* (tweede stuk) (Amsterdam 1857) 851-854.
- Bezemer, W., 'De magistraatsverandering te Utrecht in 1618', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 17 (1896) 71-106.
- Carasso-Kok, M. en J. Levy-Van Halm (red.), *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle/Haarlem 1988).
- *Cort Verhael van al tghene binnen Utrecht gepasseert is l seder dat de E.H.A. Heeren Staten Generael met den Doorluchtigen Prince van Orangien daer gekomen sijn / soo in 't afdancken der Wart-ghelders l als in 't herstellen van nieuwe Vroetschappen etc.*, (Amsterdam 1618) (pamflet).
- 'Verhael ende Rapport van 't gebesoigneerde wnde gepasseerde by syne Extie ende de heren Gecommitteerden vande Hoge ende Mogende Heren Staten Generaal binnen Utrecht, van xxv en Julij totten xiijen Augusti 1618 st. novo', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* jrg 22 (1866) 151-165.
- Groenveld, S., 'De man met de loden schoenen. Een levensschets', in: K. Zandvliet (red.), *Maurits van Oranje* (Amsterdam/Zwolle 2000) 12-36.
- Kuiper, E.T., *Het Geuzenliedboek*, 2001, 'Een nieu Liedeken, waer in Verhaelt wort al 't gheene binnen Vutrecht ghepasseert is' (lied 194) en 'Een Nieu Liedeken, waer in verhaelt wort het afdancken vande Waert-Gelders' (lied 195).
- Meyere, J. de, *Utrecht op schilderijen. Zes eeuwen topografische voorstellingen van de stad Utrecht* (Utrecht 1988) 129-141.
- Wagenaar, J., *Vaderlandsche historie vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland van de vroegste tyden af, Tiende deel, beginnende, na 't sluiten van het Twaalfjarig Bestand, in 't jaar 1609; en eindigende, met de dood van Maurits, prinse van Oranje, in 't jaar 1625* (Amsterdam 1793) 227-235.
- Wijnne, J.A., *Geschiedenis van het vaderland, 1874, Bijlage VI Waardgelders*, 290-298.
- Zandvliet, K. (red.), *Maurits van Oranje* (Amsterdam/Zwolle 2000).
- Zwitser, H.L., 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991).

Bijlage 1

Chronologisch overzicht van de tot nu toe bekende versies van De afdanking van de waardgelders op het Neude te Utrecht in 1618 uit het Utrechtse atelier van J.C. Droochsloot (1586-1666).

- 1 Museum voor Schone Kunsten, Brussel, inv. nr. 2551; gesigneerd en gedateerd: J.D..h Sloot Anno 1618 (op uithangbord); olieverf op doek, 95 x 140 cm.
- 2 veiling Christie's Amsterdam (7 mei 1997), cat. nr. 9; gesigneerd en gedateerd: Joos. Cor... Droogsloot 1622 (rechtsmidden); olieverf op doek, 89,4 x 134 cm; bron: website Artist Research
- 3 Rijksmunt Utrecht (in bruikleen van Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-A-606); gesigneerd en gedateerd: Joost. Cornelis. Drooch.Sloot f. An^o 162.S; olieverf op doek, 91,5 x 156,5 cm.

- 4 antiquair William Thuillier, Londen, gesigneerd 'JC (monogram) Droochsloot') en gedateerd 162.S; olieverf op doek, 97,8 x 153 cm (38,5 x 60,25 inch); bron: aanbieding op internet 2002; opmerking: zou tentoongesteld zijn op expositie 'In 't licht van de renaissance' in 1986/1987, Centraal Museum Utrecht. NB Eerder geveild bij Christie's Amsterdam (29 november 1988), cat.nr 29.
- 5 collectie Th.W.A. Frowein, Kerklaan 5 Rozendaal (Gld); gesigneerd en gedateerd 1625; olieverf op doek, 98 x 125,5 cm; bron: Centraal Museum Utrecht en veilinghuis Paul Brandt cat. nr. 283, 2 juni 1959.
- 6 Legermuseum Delft (bruikleen van particulier), inv.nr 117443; gesigneerd en gedateerd: JC. Drooch Sloot 1629 ('JC' ineengevlochten); olieverf op doek, 141 x 95 cm (161 x 115 cm met lijst).
- 7 Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 2520; gesigneerd en gedateerd: Jc Drooch Sloot fec. 1629; olieverf op doek, 103,3 x 142,6 cm (zonder lijst).
- 8 website artprice; niet gedateerd; olieverf op doek, afmeting ?; NB. veilingprijs op 26 september 2002: _ 75532,-
- 9 veiling Sotheby's Londen (17 april 1996), cat. nr. 658, niet gedateerd; olieverf op doek, 86,6 x 147,5 cm; NB. Eerder geveild bij Sotheby's op 28 maart 1979, cat.nr 231; in veilingcatalogus wordt verwezen naar versies 11 en 12 (hieronder).
- 10 veiling Sotheby's Londen (25 november 1970), cat. nr. 30, niet gedateerd; olieverf op paneel, 61 x 86,5 cm.
- 11 veiling Sotheby's Londen (6 april 1977), cat. nr. 55, niet gedateerd; olieverf op doek, 89x136 cm
- 12 buitenverblijf van de koning van Zweden nabij Stockholm; bron: Centraal Museum Utrecht.

Bijlage 2

Chronologisch overzicht van de tot nu toe bekende versies De afdanking van de waardgelders op het Neude te Utrecht in 1618 uit het Amsterdamse atelier van Pauwels van Hillegaerts (Amsterdam 1596-1640).

- 1 Stedelijk Museum Het Prinsenhof Delft, inv. nr. PDS 42; gesigneerd en 1622 gedateerd; olieverf op doek, 96 x 147 cm.
- 2 Verzameling Ger Eenens, Horn (L.), 1995; gesigneerd en 1623 gedateerd; olieverf op doek, 98 x 156 cm.
- 3 Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 2498; gesigneerd, niet gedateerd; olieverf op doek, 103x153 cm
- 4 Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-A-156; gesigneerd en 1627 gedateerd; olieverf op doek, 101 x 173,5 cm.
- 5 A. de Kat, (Soestdijk?), Dordrecht, 24-10-1916, no 164; olieverf op doek, 62 x 107 cm; NB nadere gegevens ontbreken. Bron: RKD Den Haag
- 6 Kunsthandel Brunner, Parijs circa 1920; nadere gegevens ontbreken; NB Tijdens WO II in bewaring bij Willi Pfundt, Wulkau; bron: RKD Den Haag.

Bijlage 3

Chronologisch overzicht van de tot nu toe bekende versies van De afdanking van de waardgelders op het Neude te Utrecht in 1618 door anonieme meesters.

- 1 Instituut Collectie Nederland, Rijswijk, inv. nr. NK 1894; niet gedateerd; olieverf op paneel, 36 x 51 cm.
- 2 Statens Museum for Kunst, Kopenhagen, inv. nr ?; circa 162.S; olieverf op ?

Noten

- 1 Carasso-Kok 1988, 43.
- 2 Zwitser 1991, 20.
- 3 Wijnne 1874, Bijlage I, 291.
- 4 De Meyere 1988, 132-135.
- 5 Gysbrecht van Hertevelt (of Hartevelt) was de oudste hopman van de waardgelders. Van beroep was hij kanunnik(kapittelheer) van de Dom te Utecht. Zie: Kuiper 2001, liederen 194 en 195. Op 30 juli 1618 tekende hij bezwaar aan tegen het op last van de Staten van Utrecht waarnemen van de wacht, omdat hij zowel de prins als de Staten Generaal trouw wilde blijven. Naar aanleiding daarvan zou hij vervangen zijn door Frederik van Baexen, heer van Koningsvrij. Zie Wagenaar 1793, 229-230; Arend 1857, 831.
- 6 Volgens de historicus Arend had Maurits de dag voor zijn optreden de toegangen tot die plaatsen waar iets van belang ondernomen zou kunnen worden, door het gewone garnizoen en enige vaandels ter sterkte van drie compagnieën, laten bezetten. Zie Arend 1857, 834.
- 7 Pamflet Cort Verhael van al tghene binnen Utrecht gepasseert is etc., 1618.
- 8 Groenveld 2000, 29 e.v.
- 9 De Meyere 1988, 135.
- 10 In het 'Verbael ene Rapport' (zie Kronijk Historisch Genootschap 1866, 151) ging het om zes Gedeputeerden, te weten Voecht, Manmaker, Schot, Schwatsenburch, Scheel en Gokinga.
- 11 Kuiper 2001, liederen 194 en 195.